

Kamila Szymańska
Muzeum Okręgowe w Lesznie

**AKTA BRACI CZESKICH W ZBIORACH ARCHIWUM
PAŃSTWOWEGO W POZNANIU. DZIEJE - ZAWARTOŚĆ -
ZNACZENIE DLA BADAŃ KOMENIOLOGICZNYCH
THE UNITY OF THE BRETHREN ARCHIVES.
HISTORY - CONTENT - MEANING FOR COMENIOLOGY**

Streszczenie: Tekst omawia kolekcję dokumentów Akta Braci Czeskich znajdujących się obecnie w Archiwum Państwowym w Poznaniu z perspektywy badań komeniologicznych. Akta te tworzone były na przestrzeni od XVI do XX wieku. Liczne z nich dotyczą Jana Amosa Komeńskiego, działalności Jednoty oraz zawierają spuściznę piśmienniczą, m.in. akta synodów, korespondencję, rękopis *Clamores Eliae* i liczne inne dokumenty.

Słowa kluczowe: Akta Braci Czeskich, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Jan Amos Komeński

Abstract: The Article presents archival collection The Unity of the Brethren from a research on Komensky perspective. This set, collected since XVI to XX century in Leszno, is currently located in State Archives in Poznań. It amounts over 2600 archival units. Many of them are about Komensky, his activity in Church and writing output: Synod's files, correspondence, manuscript *Clamores Eliae* and another documents.

Keywords: The Unity of the Brethren Archives; State Archives in Poznań; John Amos Comenius

Podstawowe znaczenie dla wszelkich badań o historycznym charakterze – a komeniologia w znacznym stopniu jest taką dyscypliną – mają źródła. Posługiwanie się w naukowym dyskursie jedynie publikacjami już wydanymi, bez konfrontowania ich, bądź to z dokumentami z epoki, bądź oryginalnymi tekstami autorów, zabuza i zazwyczaj prowadzi do jałowości wywodów. Jedną z bolączek współczesnej polskiej komeniologii zdaje się być brak przekładów licznych dzieł Komeńskiego, które dotąd znane są badaczom jedynie z wersji oryginalnych – łacińskich lub też np. z edycji niemieckich lub czeskich. Wpływ na jakość badań nad Komeńskim, jego życiem i twórczością mają także wszelkie uwarunkowania

i konteksty współczesnego mu świata. Stąd też wypływa potrzeba zwrócenia uwagi na dostępne źródła tak do dziejów samego Comeniusa, jak i najbliższego mu otoczenia i jego relacji z otaczającą rzeczywistością. Tylko w ten sposób można zbliżyć się zarówno do możliwie pełnego poznania Komeńskiego, jak i zrozumienia motywów jego działalności.

Szansę taką stwarzają coraz liczniej udostępniane w sieci w postaci zdigitalizowanej bogate i cenne zasoby bibliotek, archiwów i muzeów. Zbiorem takim, który stanowi punkt wyjścia do badań nad dziejami Komeńskiego i braci czeskich oraz dalszych dziejów tej religijnej wspólnoty na ziemiach polskich i ich łączności z ewangelikami rozproszonymi w Europie, są Akta Braci Czeskich, zdeponowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Wpisanie ich w roku 2015 – wraz z biblioteką – na światową listę „Dziedzictwo świata UNESCO” jest usankcjonowaniem wartości historycznej zbioru i tym samym podkreśleniem jego wysokiej rangi. Z polskiej perspektywy archiwalia te potwierdzają tradycje wolności religijnych w Rzeczypospolitej, a zwłaszcza wielkopolskich rodów, które w swych dobrach przyjmowały czeskich egzulantów. Dla samego Leszna Akta Braci Czeskich rozumiane jako spuścizna historyczna po wiekach współistnienia wielu religii, nacji i tradycji stanowią o odrębności religijnej grodu Leszczyńskich i rozległych kontaktach zagranicznych braci czeskich. Akta te zawierają zarówno historyczne archiwum Jednoty, jak i inne dokumenty, które w XIX i XX wieku dołączono do zbioru, a które w znaczący sposób go uzupełniają.

Przełomowym momentem dla udostępnienia tych materiałów szerszemu gronu badaczy był rok 2006, gdy na mocy porozumienia zawartego pomiędzy Archiwum Państwowym w Poznaniu oraz Państwową Wyższą Szkołą Zawodową im. Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie zrealizowano wspólny projekt, który zaowocował zeskanowaniem całego zespołu Akt Braci Czeskich i wydaniem go na płytach DVD. Wkrótce zasób ten udostępniony został on-line na stronie Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej.

Dzieje archiwum

Materiały składające się na zbiór określany jako Akta Braci Czeskich powstawał na przestrzeni dziejów Jednoty. Jego polskie początki wiążą się z miasteczkiem Ostroróg niedaleko Poznania, gdzie od połowy XVI wieku swą siedzibę mieli kolejni seniorzy Kościoła. Właściciele tych dóbr – Ostrorogowie – podobnie jak inni reprezentanci wielkopolskiej szlachty (np. Leszczyńscy, Latałscy, Krotoscy) przyjęli czeskich uciekinierów, wygnanych w 1548 roku edyktem Ferdynanda I i podążających do Prus Królewskich. Zapewnili im warunki do zamieszkania i zagwarantowali swobodę wyznania. Ostrorogowie, jak i pozostałe rodziny szlacheckie, przyjęli religię braci czeskich i stali się protektorami tego wyznania. Z egzulantami przybyły do Polski także dokumenty, które stały się zaczątkiem archiwum Jednoty na emigracji. Po wygaśnięciu protestanckiej linii Ostrorogów w 1632 roku siedzibę seniora przeniesiono około 1640 roku do Leszna, które po 1628 roku stało się najważniejszym centrum braci czeskich. W Lesznie parafia

Jednota istniała od połowy XVI wieku, a Rafał Leszczyński, ówczesny dziedzic miasta, sam przyjął to wyznanie. W 1628 roku do Leszna przybyła wielka grupa religijnych uchodźców wygnanych z Czech po klęsce bitwy na Białej Górze pod Pragę, z Janem Amosem Komeńskim na czele. I oni przywieźli ze sobą dokumenty oraz książki, które wzbogaciły przeniesione do Leszna w latach trzydziestych XVII wieku z Ostroroga archiwum i bibliotekę. Odtąd ich losy przypisane były do tego miejsca. W tym czasie w Lesznie ulokowano także drukarnię, przechowywaną dotąd w ukryciu w Kralicach, oraz seminarium duchowne. W obliczu pogarszającej się sytuacji protestantów w Polsce po zjazdach w Orli (1633) i Włodawie (1634) bracia czescy połączyli się z Kościołem ewangelicko-reformowanym, zachowując jednakże wiele własnych zwyczajów. Odrębną organizację Jednoty zlikwidował ostatecznie król pruski, kiedy w 1817 roku utworzył państwowy Kościół unijny. Utworzony w 1776 roku konsystorz wspólny dla luteranów i braci czeskich przeniesiono do Poznania i tym samym Leszno przestało być siedzibą senioratu (Kiec 2001: 45). Faktycznie więc wydarzenia historyczne wyznaczyły zasięg chronologiczny archiwum: lata 1505 (najstarsze dokumenty znajdujące się w zasobie pochodzą z tego roku) i 1817.

Najwyższą władzą w Kościele był synod: zjazd seniorów, konseniorów, ministrów, przedstawicieli wspólnot i od 1633 roku także seniorów świeckich, którymi byli szlacheccy patronowie. Archiwum senioratu – władz Jednoty – od czasu jego obecności w Lesznie ulokowane było na terenie kościoła farnego przekazanego braciom czeskim przez Rafała Leszczyńskiego około połowy XVI wieku, a od 1652 roku w nowo postawionej świątyni przy ówczesnej ulicy Szeroka Fosa (dziś ul. B. Chrobrego). W tym kościele swe osobne archiwum posiadały także parafie leszczyńskie: polska, czeska i niemiecka. O zbiory te szczególnie dbano, tak w odniesieniu do zabezpieczania ich w trakcie wojen i pożarów, jak i w zakresie uporządkowania dokumentów. W czasie pożaru Leszna w kwietniu 1656 roku szczęśliwie uratowano je przed zniszczeniem, wywożąc na pobliski Śląsk do Orska (niem. Urschkau), następnie do Siedliska nad Odrą (niem. Carolath von Beuthen), należącego do związanej z leszczyńską parafią rodziny Schönaichów. W 1658 roku archiwum znalazło się w Brzegu i przez Wrocław pod koniec wróciło do Leszna pod koniec XVII wieku. Po raz kolejny schroniono je na Śląsku, w Bytomiu Odrzańskim, podczas wojny północnej, która dla Leszna zakończyła się pożarem miasta w 1707 roku. W XVIII wieku część akt wypożyczono m.in. Daniewi Ernestowi Jabłońskiemu do Berlina. Po jego śmierci w 1741 roku senior Christian Sitkowski zadbał, by dokumenty te wróciły do Leszna. Sam senior był także autorem inwentarza archiwum.

Następne przemieszczenia archiwaliów miały miejsce w XIX stuleciu, gdy synodalia wypożyczano do konsystorza, archiwum i Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. „Przeprowadzki” te spowodowały częściowe rozproszenie zbiorów. W latach czterdziestych XIX wieku sprzedano część najstarszych dokumentów oraz comeniana do Biblioteki Muzeum Narodowego w Pradze oraz do parafii w Herrnhut. W 1881 roku fragment zbioru zdeponowano w Archiwum Miejskim w Poznaniu w celu skatalogowania i uporządkowania. W 1918 roku niemal całe

archiwum znalazło się na powrót w Lesznie. Stało się tak dzięki zabiegom pastora kościoła św. Jana, Wilhelma Bickericha (1867-1934), który zadbał również o uzupełnienie zbiorów o fotokopie sprzedanych i rozproszonych akt. W 1944 roku hitlerowcy wywieźli z Leszna archiwum wraz z paramentami z kościoła św. Jana oraz częścią biblioteki Jednoty. Odnaleziono je w Herrnhut, skąd wrócili do Polski w 1961 roku. Akta braci czeskich wraz z fragmentem biblioteki zdeponowano w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a sprzęt kościelny w Muzeum Okręgowym w Lesznie.

Obecnie zasadniczy trzon zbioru znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, część spuścizny po braciach czeskich i Komeńskim przechowywana jest również m.in. w Bibliotece Raczyńskich (23 jednostki archiwalne), Bibliotece Kórnickiej PAN (16 jednostek archiwalnych i 1490 wolumenów z biblioteki) oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Muzeum Narodowym w Pradze (*Rukopisné zlomky* 2015: 94-95) i Archiwum Jednoty w Herrnhut (Müller 1913). Uzupełnieniem dziedzictwa historycznego Jednoty jest także wyposażenie kościoła św. Jana w Lesznie w postaci kielichów, naczyń oraz antependiów, przechowywane od 1961 roku w Muzeum Okręgowym w Lesznie.

Zawartość zespołu archiwalnego

Na zespół archiwalny o nazwie Akta Braci Ceskich w Wielkopolsce składają się zasadniczo dokumenty powstałe w okresie od 1507 roku po rok 1817, a więc w czasie trwania Jednoty braci czeskich i kultywowania odrębności w ramach Kościoła ewangelicko-reformowanego, z czym mamy do czynienia szczególnie w Lesznie. Najstarsze dokumenty to priora przywiezione z Czech. Część akt wykracza poza datę roczną 1817 – są to dokumenty wytworzone przez poszczególne leszczyńskie parafie, wpisywane do tych samych ksiąg protokołów Rady Kościoła. Wraz z fotokopiami i odpisami rozproszonych zbiorów tworzą one dość kompletny zbiór obrazujący działalność Jednoty w Wielkopolsce, ale także na Śląsku, Pomorzu, Litwie i w Małopolsce. Większość materiałów pochodzi z XVII i XVIII stulecia. Zespół liczy obecnie 2651 jednostek archiwalnych. Na zbiór składają się dokumenty pergaminowe i papierowe, księgi i akta luźne.

Zawartość treściową zespołu odzwierciedla jego struktura (Bielecka 1981: 50-52):

- Korespondencja;
- Akta senioratu dotyczące działalności wewnętrznej (m.in. akta synodów, diariusze, kroniki, agendy, akta dotyczące duchownych, rejestry osób, akta wizytacyjne, dokumenty dotyczące gimnazjum, druku i dystrybucji książek, studiów zagranicznych i stypendiów, legaty i fundacje, dokumentacja finansowa, sprawozdania z kolekt krajowych i zagranicznych, rachunki, pokwitowania, rejestry dochodów i rozchodów);
- Akta senioratu dotyczące działalności zewnętrznej (m.in. akta dotyczące zjednoczenia protestantów, w tym colloquium charitativum z 1645 roku, petycje do króla, interwencje zagraniczne);

- Traktaty i opracowania o treści religijnej, historycznej, polemicznej;
- Akta parafii leszczyńskich (sprawy obrazujące administrowanie i zarządzanie, protokolarne, księgi metrykalne, akta dotyczące kościoła, cmentarza, szpitala i cegielni oraz miasta i mieszczan, akta majątkowe, skrypty dłużne, rejestry przychodów i rozchodów);
- Akta parafii wielkopolskich;
- Akta parafii w Prusach Królewskich;
- Akta parafii na Śląsku;
- Oprawne tomy akt luźnych;
- Spuścizna po członkach Jednoty (m.in. Danielu Erneście Jabłońskim, Pawle Oniaszu, Martinie Gottfriedzie Woydem);
- Spisy akt.

Do zbioru doliczyć trzeba również znajdujący się w poznańskim archiwum i przygotowywany obecnie do druku fragment biblioteki Jednoty – 88 wolumenów druków, co stanowi łącznie ponad 1000 pozycji inwentarzowych (Janeczek 2014: 185).

Przydatność do badań komeniologicznych

Nie sposób przecenić walory zespołu. Jest on wyjątkowym zbiorem obrazującym dzieje i aktywność intelektualną, gospodarczą, a także polityczną religijnej wspólnoty, która zachowała do 1945 roku świadomość duchowych korzeni sięgających nauki Husa, a więc czasów sprzed reformacji niemieckiej i szwajcarskiej. Bracia czescy, będąc poddani różnym wpływom, funkcjonując w diasporze, w otoczeniu skłaniającym do zawierania kompromisów i dostosowywania się, nie stracili swej tradycji i tożsamości. Siłą owego trwania była zapewne także dbałość o edukację i podział (przynajmniej w przypadku Leszna) na parafie, którego kryterium był język, jakim posługiwali się członkowie wspólnoty. Wszystkie te elementy mają znaczenie w badaniach historii Kościoła, jak i kulturotwórczej roli Jednoty, jej stosunków międzynarodowych – tak religijnych jak naukowych, a także w kontekście kultury, a zwłaszcza literatury polskiej. Zgromadzony zespół akt odgrywa wreszcie kardynalną rolę w odniesieniu do zagadnień genezy aktywności pedagogicznej i teologicznej Komeńskiego. Ukazuje bowiem między innymi kontekst i realia środowiska, w którym Comenius przebywał przez znaczną część swego dorosłego, aktywnego intelektualnie życia, ich wpływ na niego samego i jego działalność.

Szczególnie cenne są w tych relacjach akta synodów, które stanowią zapis obrad i spraw na nich poruszanych. Komeński był obecny na wszystkich zgromadzeniach, gdy tylko przebywał w Lesznie. Z zachowanych akt dowiadujemy się, jakie pełnił na synodach role (ordynował akolitów, zatrudniony był jako pisarz). Znane są wreszcie informacje o wygłaszanych przez niego kazaniach: o ich treści i języku, w jakim zostały wygłoszone (Bečkova 1979: 12). Podczas obrad ważką kwestią była kondycja i status leszczyńskiej szkoły. Akta dostarczają wiedzy o zatrudnieniu Komeńskiego na stanowisku rektora oraz pełnionych obowiązkach nauczycielskich. Istotna jest zwłaszcza ta druga, praktyczna strona działalności

Comeniusa, kwestionowana przez niektórych badaczy dziewiętnastowiecznych. Przeczy temu zapis z konwokacji z 1629 roku, z którego dowiadujemy się, że „uproszony B. Jan Komensky, zeby w teyże Szkole na pewne godziny, iest cztery kroć w tydzień laborował, a przytym y Inspectij ordinario loci B. Marcinowi Gertichiusowi dopomagał na co pro salario annuo obiecaliśmy mu s prowizji Szkoły Leszczyński annuatin 140 fl. która prowisia zeby na słuszne czasy dochodziła prośbą do Je^o Mczj Pana Woiewody uczyniona” (Cyt. za: Bečkova 1979: 13; por.: Dworzaczkowa 2003: 45–46). Dokumenty dotyczące szkoły rzucają też pewne światło na siłę autorytetu, jakim Komeński cieszył się w mieście. Widoczne jest to zwłaszcza w napiętej sytuacji, jaka wytworzyła się w Lesznie, gdy osiedli tu śląscy luteranie. Tworzyli oni zwartą, silną grupę, świadomą swej pozycji – tak liczebnej, jak i ekonomicznej. Po 1633 roku zyskali liczne przywileje oraz zgodę na założenie własnych szkół, niezależnie od przysługującego im prawa uczenia się i nauczania w gimnazjum. Mianowanie Komeńskiego na stanowisku rektora było potwierdzeniem jego umiejętności przywódczych.

Zgromadzona w Aktach Braci Czeskich bogata korespondencja zawiera również listy Komeńskiego i odpisy do niego adresowane, na przykład do seniorów Jednoty czy ariańskiego działacza Johanna Wolzogena. Część z nich dotyczy okresu po 1656 roku, a więc czasu, gdy Comenius opuścił Leszno na stałe i osiadł w Amsterdamie. Prowadził stamtąd korespondencję z różnymi osobami z Leszna, głównie seniorami Kościoła. Listy te ukazują jego troskę o sprawy leszczyńskich parafii Jednoty (np. zbieranie środków finansowych na odbudowę kościoła po pożarze) i zainteresowanie życiem wspólnoty. Tylko część z tych listów opublikował Jan Kvacala.

Wartościowym źródłem wiadomości o Komeńskim jest wreszcie diariusz Mikołaja Gerticha z lat 1656–1658 (ABCz sygn. 1610), w którym znajduje się wiele wzmianek na temat przychodzącej i wychodzącej z kancelarii seniora korespondencji. Osoba Komeńskiego pojawia się w tym kontekście często.

Wśród rewindykowanych z Herrnhut zbiorów znajdowały się książki z księżelnej biblioteki. Pośród nich są również wczesne teksty religijne braci czeskich oraz 13 dzieł Komeńskiego, wydanych w Amsterdamie, Schwabach, Halle, Warszawie i Lesznie.

Cenne są wreszcie nieliczne zachowane teksty Komeńskiego, a zwłaszcza rękopis *Clamores Eliae*, zawierający m.in. rozdział „Evigilia Polonia” (ABCz sygn. 2261) wydany dopiero w 1977 roku przez Julié Novákovą. Wśród rękopisów znajduje się także między innymi koncept kazania wygłoszonego przez Komeńskiego 19 kwietnia 1644 roku z okazji wyświęcenia Dawida Prüfera na konseniora (Śliziński 1962: 3).

Należy mieć na uwadze, że pośrednio wiele cennych wiadomości na temat pobytu Komeńskiego na ziemiach polskich, o jego kontaktach naukowych, religijnych i politycznych uzyskać można z pozostałych dokumentów. Znaczenie szczególne ma tu zwłaszcza obfita korespondencja.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Braci Czeskich; www.wbc.poznan.pl/publication/34865.
- Bečková M., *Przyczynki do działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce w świetle nowych badań*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 22, 1979, s. 3-20.
- Bielecka J., *Akta braci czeskich w Wielkopolsce w latach (1507/1557-1817/XX w.)*, Warszawa 1981.
- Bielecka J., *Bracia czeszy w Lesznie. Organizacja i działalność (1550-1817)*, „Rocznik Leszczyński” 2, 1978, s. 153-173.
- Dworzaczkowa J., *Bracia czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997.
- Dworzaczkowa J., *Szkoła w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003.
- Janeczek M., *Archiwalne starodruki – mało znany wycinek zespołu Akt Braci Czeskich*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 1, 2014, s. 175-200.
- Kiec O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Warszawa 2001.
- Korrespondence Jana Amose Komenského*, ed. J. Kvacala, t. 1-2, Praha 1898-1902.
- Müller J.T., *Geschichte und Inhalt der Acta Unitatis Fratrum (sogenannte Lissaer Folianten)*, „Zeitschrift für Brüdergeschichte” 7, 1913, s. 65-113.
- Rukopisné zlomky knihovny Národního Muzea. Signatury 1B a 1C, Praha 2015.
- Skutil J., *Velkopolský archiv českých bratrů (Grosspolnisches Archiv der Böhmischen Brüder)*, „Acta Musei Moraviae. Časopis Moravského Muzea” 74, 1989, s. 283-300.
- Szymańska K., *Bracia czeszy w Lesznie. Przewodnik po zbiorach Muzeum Okręgowego w Lesznie*, Leszno 2007.
- Szymańska K., *Archiwum i biblioteka Jednoty braci czeskich w Lesznie – dom wiedzy i muzeum pamięci*, [w:] *Rzeczpospolita domów*, t. 5: *Domy wiedzy*, red. K. Krawiec-Złotkowska, Słupsk [w druku].
- Śliziński J., *Nie znany [!] koncept kazania Jana Amosa Komeńskiego*, „Acta Comeniana. Archiv pro Bádání o životě Jana Amose Komenského” 21, 1962, s. 3-11.
- Śliziński J., *Powrót Jana Amosa Komeńskiego do Polski*, [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komeniologów*, Leszno 27-28 maja 1978. Materiały, Leszno 1989, s. 109-116.
- Wojciechowska Z., *Archiwum i Biblioteka Braci Czeskich na liście programu „Pamięć Świata” UNESCO*, „Kronika Wielkopolski” 2016, nr 1, s. 56-63.